

**PRODUKCE VYDAVATELSTVÍ ROMAŇI ČHIB:
LINGVOLITERÁRNÍ ASPEKTY JEDNÉ VÝZNAMNÉ
VLNY ROMSKÉHO NÁRODNÍHO OBROZENÍ**

JAN ČERVENKA

ABSTRACT**Production of the *Romaňi čhib* publishing house:
Linguistic and literary aspects of one of the significant waves
of the Romani national revival**

Roma began to emancipate themselves more significantly as a non-territorial minority in the former Czechoslovakia in the second half of the 20th century. Emancipation has taken place in various successive and parallel waves. The article presents one of these waves, centred around the *Romaňi čhib* publishing house and the personalities of Margita Reiznerová and Gejza Demeter. The production of the publishing house (whose name meant 'Romani Language') differed from other emancipatory activities in its conception of Romani as the primary communicative language of the national minority. The magazine called *Romano gendalos* ('Romani Mirror') published texts in Romani with a minimum of language contact products, and the books published were monolingual, only in Romani. The author traces the origins, the peak period in 1992 and the gradual demise of this interesting ethno-emancipatory project.

Keywords: Roma; Romani language; Romani literature; history; emancipation

1. Úvod**1.1 Romové na území bývalého Československa**

Romové žijí na našem území prokazatelně už od středověku. Předmětem diskusí dosud je, zda jedna z kapitol v „Dalimilově“ kronice¹ hovoří skutečně o Romech; pak by byla jejich přítomnost udávána už v roce 1242.² Pochyby jsou i o dalších zmínkách (1322 Slovensko, 1399 a 1416 české země), takže za první jednoznačné svědectví o přítomnosti Romů jsou považovány císařské glejty pro některé romské rody pohybující se v tomto regionu, vydané v letech 1417 a 1423. Historie Romů v naší oblasti je pestrá, vedle státních útvarů a přístupů k Cikánům/Romům (od tolerance přes segregaci až ke

¹ Kapitola LXXXII., nazvaná *O kartasiech pohanských*.

² Kromě zpochybňování toho, že *Kartasi* byli Romové, se objevuje i kritika, že údajní zvědové „Tatarů“ se ve střední Evropě nemohli objevit v onom roce, když samotná vojska mongolské říše sem vpadla již o rok dříve.

snahám o integraci za cenu asimilace) variovalo i subetnické složení romské populace. Proto přiblížím až stav, který má nějakou relevanci pro mé téma, tedy stav, který se na území Česka a Slovenska ustálil někdy ve druhé polovině 19. století (včetně významných změn kolem poloviny století dvacátého).

V Čechách do druhé světové války žili převážně tzv. čeští Romové a Sintové, na Moravě pak moravští Romové, příbuzní rodem i jazykem s usedlými Romy ze západního Slovenska. Na slovenské části území pak tvořili naprostou většinu romské populace tzv. slovenští Romové, žijící dlouhodobě usedle v obcích nebo osadách u nich; další významnou skupinou byli maďarští Romové, žijící obdobně v obcích s maďarským obyvatelstvem. Subetnickou skladbu doplňovali olašští Romové (Lovárové), žijící převážně itinerantně nebo semiitinerantně s akčním rádiem po všech částech Československa (ne vždy ovšem z vlastní volby). Olašští Romové se od „usedlých“ skupin odlišovali i historií (jejich skupina se konstitovala během staletého pobytu v Rumunsku) a dialektem (viz oddíl 1.2). Důležité je zdůraznit, že významná většina československé romské populace žila ve slovenské části republiky.

Se složením romského obyvatelstva zamíchaly pohnuté události čtyřicátých let 20. století. Romové nacházející se po rozdělení Československa v českých zemích, tedy protektorátu, byli od čtyřicátých let internováni v koncentračních táborech a drtivá většina jich zahynula. V tehdejší Slovenské republice byly osudy Romů v závislosti na mnoha faktorech různé, od internací a vyvražďování přes „drobnější“ perzekuce až po službu v armádě, je doložena dokonce i existence romských členů Hlinkových gard. Aniž bych chtěl mnohdy otrěsné osudy Romů na Slovensku bagatelizovat,³ je třeba konstatovat, že na rozdíl od českých zemí většina slovenských Romů válku přežila.

Brzy po válce začíná masová migrace Romů ze Slovenska do českých zemí, která zapříčinila, že naprostá většina současné romské populace v České republice jsou potomci poválečných migrantů ze Slovenska. Tomu odpovídá i subetnické složení, které je nyní v podstatě stejné jako na Slovensku. Často se uvádí jako příčina právě vyvražďení většiny původního romského obyvatelstva v Česku. Domnívám se však, že hlavní příčinou je poválečný odsun Němců, zejména z pohraničí, a dosídlování opuštěných oblastí mimo jiné početnější romskou populací ze Slovenska. Čili i kdyby původní Romové v českých zemích většinově přežili, tvořili by nyní zřejmě menšinu.⁴

1.2 Romština na území bývalého Československa

Ze subetnického složení romské populace v československém prostoru vyplývá i její složení podle dialektů. Dominuje severocentrální romština, tradiční jazyk tzv. slovenských Romů. Následuje romština olašská (lovárský dialekt) a konečně je tu jihocentrální romština, tradiční jazyk tzv. maďarských Romů. Termíny „severocentrální“ a „jihocentrální“ romština v současnosti téměř plně nahradily dříve používané nepřesné termíny „slovenská“ a „maďarská“ romština, je však třeba upozornit, že ani ony nejsou vyčer-

³ Srov. například Hübschmannová (ed.) 2005.

⁴ V tomto oddílu šlo o pokus shrnout často se opakující základní informace o Romech v československém regionu s přihlédnutím k relevanci pro téma, které sleduji. Zájemci o detailnější přehled si je mohou doplnit například v knihách Hübschmannová 1995; Nečas 2002; Pavelčíková 2004 a v mnohých dalších.

pávající, respektive jde vlastně o pojmy nadřazené.⁵ Severocentrální dialektní skupina⁶ je soubor dialektů zahrnující i českou romštinu (v době, které se týká tento text, ovšem již nepoužívanou) a rovněž do ní patří dialekty skupiny „bergitka Roma“ z jižního Polska a Užhorodské oblasti na Ukrajině, které ovšem tvoří naprosté dialektní kontinuum s nářečím používanými v přílehlých oblastech Slovenska. Jihocentrální dialektní skupina⁷ je synchronně dialektně rozrůzněnější; tyto dialekty se rozpadají do dvou skupin a mluví se jimi kromě jižního Slovenska (a druhotně i Česka) v Maďarsku, v Rakousku a ve Slovinsku. Severo- a jihocentrální dialekty pak zahrnujeme do makroskupiny centrálních dialektů, zatímco olašská (lováská) romština patří do jiné makroskupiny – mezi vlašské dialekty.⁸

Jmenované dialekty se u nás poměrně výrazně liší vitalitou.⁹ Nejvitalnější je olašská romština. Na pomyslné druhé místo lze zařadit romštinu severocentrální, která je v současnosti výrazně vitalnější ve Slovenské republice než v českých zemích, ovšem v době, které se bude týkat tento text, byla i v Česku užívanější než dnes i než v citovaném výzkumu z let 2007–2009. Jihocentrální romština je sice rovněž stále používána, ale i na jižním Slovensku ji v mnoha lokalitách nahradila maďarština, a to již před několika generacemi. V českém prostředí jí pak dále uškodila menšinovost mezi romskými dialekty, rozptýlenost rodin v cílových migračních lokalitách, a možná rovněž atrakce příbuzného severocentrálního dialektu.

Drtivá většina aktivit týkajících se romštiny v netradičních komunikačních situacích, jako je žurnalistika, výuka, veřejné používání romštiny, standardizace nebo literární publikace, se v Česku i na Slovensku týká severocentrální romštiny. Mezi důvody může patřit výrazná početní dominance mluvčích, ale i větší otevřenost komunity, než je tomu třeba u Lovarů – olašských Romů. V následujícím textu budu tedy „romštinou“ rozumět severocentrální romštinu bez dalšího upozorňování. Právě pro tuto romštinu byly už počátkem sedmdesátých let 20. století stanoveny pravopisné zásady, rozpracované a více oficializované dvěma vydáními v novém tisíciletí na Slovensku (Hübschmannová et al. 2006; Červenka 2023).¹⁰ Jazyková norma není v současnosti tak striktně kodifikována jako norma pravopisná.¹¹ Subdialekty a jiné variace jsou však zpravidla vzájemně dobře srozumitelné, a norma¹² respektuje vyvíjející se úzus a minimalizuje například méně původní a okrajové varianty.

2. Vlny romské emancipace v bývalém Československu a jejich vliv na veřejně publikovanou romštinu

Romská emancipace v bývalém Československu probíhala v různých vlnách. Významnější snahy o reprezentaci Romů a dialog se státní mocí se objevují od druhé světové války a pokračují i po roce 1948, protože ani ve vládnoucí KSČ dlouho nepanovala jistota,

⁵ Ke kritériím a historii dialektní klasifikace romštiny podrobněji Elšík a Beníšek (2020, 395–399).

⁶ Srov. tamtéž, 403–404.

⁷ Srov. tamtéž, 402–403.

⁸ Srov. tamtéž, 405–406.

⁹ Podrobněji text shrnující naše několikaleté výzkumy: Kubaník et al. 2010.

¹⁰ Tento pravopis ovšem neplatí pro severocentrální romštinu v Polsku nebo na Ukrajině.

¹¹ Tyto související jevy bývají často zaměňovány a směřovány, srov. Červenka 2006.

¹² Např. nová oficiální gramatika pro školní výuku na Slovensku (Červenka 2024).

jak se k romské svébytnosti stavět.¹³ Oficiální organizaci se ale nepodařilo založit až do „pražského jara“ a romština se rovněž do veřejného prostoru nijak nedostala. Pro můj text je tedy logické, když stručný přehled emancipačních aktivit začnu až první státem uznanou organizací a jejím periodikem.

2.1 Svaz Cikánů – Romů (1969–1973)

Už tato první vlna, spjatá se Svazem Cikánů – Romů (1969–1973) a jeho časopisem *Románo lil*¹⁴ (1970–1973) přináší do veřejného prostoru kromě jiného romštinu a romskou literární tvorbu. Romština používaná v tomto časopise, zejména v žurnalistických textech, vykazuje nejrůznější stopy kontaktu s češtinou, respektive slovenštinou. Kromě přejímek jde i o různé druhy přepínání kódu a vzájemné kombinace uvedených jevů.¹⁵

Přepínání kódu v psaní o aktuální tematice jsem v předchozích textech odůvodňoval následovně:

[Č]ím méně (auto)cenzurovaná je autorova celková výpověď, tím méně jde o pouhé vyabstrahované romství v klasicky folklorním smyslu. Zobrazení života Romů, který se vždy odehrává v majoritním kontextu, pak přináší stopy jazykového kontaktu, se kterými se zápis romštiny musí vypořádat. Život reálných Romů v reálném světě vždy asocioval nějaký konflikt či problém, byť byl pojmán pozitivně (např. Rom dostal od majoritních = komunistických orgánů vyznamenání, což je sice známka integrace, ale i znak její nesamozřejmosti). (Červenka 2017, 95)

Použitý interpretační rámec se však přeci jen příliš soustředil pouze na jeden z možných důvodů střídání kódu. V pozdějším textu jsem proto přepínání interpretoval obecněji v rámci diglosie:

Romština se totiž nejen pro mnoho pojmů, ale ani pro celé typy promluv (daných tematicky nebo situačně) tradičně nepoužívala, a to ani v komunikaci mezi dvěma mluvčími romštiny. Proto může být pronikání úseků majoritní řeči do romské promluvy mnohdy spíše organickou součástí plynulé komunikace plně kompetentních mluvčích, a nikoli známkou „úpadku“, či poklesu kompetence v romštině. Naopak jazykový purismus, usilující nahradit prvky cizích jazyků prostředky nepřijatými, se touto interpretací jeví jako inovace, jdoucí vlastně svým způsobem proti tradici. (Červenka 2021, 31–32)

¹³ Pro detailní přehled poválečných snah o založení romské organizace a jiných emancipačních aktivit v letech 1945–1969 doporučuji publikaci Sadílková et al. 2018. O některých vstřícných aktivitách Ministerstva informací a osvěty a Svazu československých spisovatelů v letech 1952–1953 včetně zřízení komise pro spisovnou romštinu na Orientálním ústavu Československé akademie věd referuje Pavelčíková (2004, 35–36).

¹⁴ „Romský list“.

¹⁵ Červenka (2017, 83–84) o tom například píše při analýze konkrétního textu: „Další dvě pasáže jsou již na hranici přejímání a přepínání kódu: [...] ukazuje silné střídání, či spíše propojení kódů mluvených i psaných, které by dle mého názoru nebylo výstižné popsat ani jako alternační, ani jako sérii vsuvek. [...] Spíše než střídání kódů bych tento jev nazval mikroalternace či oscilace kódů. Ani tento pojem však ještě nevyjádří vícerozměrnost kombinace, kdy například jediné klíčové slovo, které morfologicky nelze interpretovat jako romské [...] je psáno s tendencí k romskému pravopisu, ovšem nedotaženou [...]“. Pro přítomný text však není důležité nuansování produktů jazykového kontaktu, jde mi jen o ilustraci jeho intenzity.

Na diglosii a vliv jazykového kontaktu na mluvčí romštiny upozorňují například Matras (ed., 1995) a dále Matras a Adamou (2020). Argumenty pro tezi o větší míře zapojení jazykového kontaktu do romštiny (včetně romštiny psané) pak snáší Červenka (kumulativně Červenka 2021, 47–49).

2.2 Romština jako „nepolitické politikum“ (1974–1989)

Po vynuceném utlumení první vlny romské emancipace¹⁶ je romský veřejný život a tisk u nás suplován čistě literárními publikacemi.¹⁷ V jednom ze svých předchozích textů jsem objevil zajímavý paradox: romština publikovaná od roku 1974 až do změny režimu má daleko purističtější¹⁸ podobu než v předchozím i následujícím období:

[A]spirace na postizení celé škály domén v romštině by asociovala aspirace na národní život Romů jako národnostní menšiny, což bylo v přímém protikladu s tehdejší státní politikou, a to protikladu nápadnějším, než byly jazykově čisté publikace folklorního charakteru. Takže v publikacích z let 1974–89 je romství prezentováno pouze jako fenomén kulturní,¹⁹ a to paradoxně umožňuje používat romštinu v podstatě v puristické podobě. Romský jazykový nacionalismus²⁰ se tedy uplatňuje snadněji v době, která je pro romský nacionalismus politicky nejméně příznivá, a projevuje se v míře, která se vrací až v publikacích svázaných s akreditací a standardizací romštiny na Slovensku v roce 2008.²¹ Tento paradox je dovršen tím, že ve zmíněné době navzdory nepříznivé situaci vyšlo minimálně o řád více textů v romštině než v prvním období, ačkoli druhé období je jen zhruba čtyřikrát delší než první. (Červenka 2017, 95)

2.3 Uvolnění a pád komunistického režimu, polycentrismus a diverzita romské emancipace (1988–1990 a dále)

Za perestrojkového uvolnění poměrů na konci osmdesátých let se opět opatrně formuje romský veřejný život (srov. Krčík 2002, 15–20; Pavelčíková 2015). Spolu s tím se začínají vracet texty v romštině tematizující různým způsobem realitu internetnického soužití, shromážděné například ve sborníku *Kale ruži*²² (Hübschmannová, ed. 1990). A s nimi se hned ve zmíněné publikaci vracejí produkty jazykového kontaktu s majo-

¹⁶ Sám Svaz je v roce 1973 tehdejším režimem donucen k rozpuštění. Byl sice produktem „pražského jara“, ale nebyl v počátku normalizace jednoznačně pocítován jako nepřátelský a činnost musel ukončit až po několika letech.

¹⁷ Ty vycházejí především v editorské péči neromské romistky Mileny Hübschmannové (1933–2005), která byla spolu s rodilými mluvčími romštiny aktivní už v prvním období a měla lví podíl na vzniku romského pravopisu u nás v roce 1970 (srov. Červenka 2017, 85). Za normalizace se Hübschmannové podařilo publikovat poměrně velké množství textů v romštině pod nejrůznějšími záminkami jako „pomocné texty pro práci s cikánským obyvatelstvem“ apod.

¹⁸ Ve smyslu čistoty od produktů kontaktu s majoritními jazyky.

¹⁹ Zde ve smyslu lidového umění.

²⁰ Zde zúženě ve smyslu purismu.

²¹ V paušální charakteristice období, které tehdejší text už nesledoval, byla ovšem přehlédnuta jazyková politika časopisu *Romano gendalos* z produkce *Romaňi čhib*, zejména v ročníku 1992.

²² „Černé růže“.

ritními jazyky,²³ jaké byly ukázány už na romštině v *Románo lilu*. Po následném pádu komunismu se možnosti pro emancipační aktivity nebývale rozšířily, což vede i k rozrůzněním romských snah, a nejméně od té doby existují různé vlny romské emancipace paralelně vedle sebe. Dokonce zdaleka ne všechny romské emancipační aktivity se nějak týkají romského jazyka. Já se v tomto textu zaměřím na působení okruhu kolem Margity Reiznerové (1945–2020) a Gejzy Demetera (1947–2015), který v první polovině devadesátých let vytvořil dosud unikátní vlnu jazykově pojatého „národního obrození“ s vrcholem v roce 1992.

3. Počátky a vrchol *Romaňi čhib*

Svaz romských autorů, později někdy nazývaný i přídomek *Romaňi čhib* („Romská řeč“), vznikl v závěru roku 1990; do jeho čela byla na návrh Mileny Hübschmannové jednomyslně zvolena Margita Reiznerová a její zástupkyní se stala právě Hübschmannová (srov. Redakce 2000).²⁴ V roce 1991 svaz zakládá i nakladatelství/vydavatelství s názvem *Romaňi čhib*.²⁵ Ač byl svaz proponován jako československý a plánované nakladatelství mělo publikovat literární práce Romů z obou částí tehdejší federace,²⁶ šlo nakonec o aktivity týkající se pouze České republiky, a to přesto, že začátek (a vlastně vrchol) publikační činnosti spadá ještě do roku 1992, tedy do doby před rozpadem Československa.

3.1 Časopis

V *Romaňi čhib* vycházel od roku 1992²⁷ časopis *Romano gendalos* („Romské zrcadlo“). Do konce roku 1992 tvoří redakci Margita Reiznerová, Gejza Demeter a neromská novinářka Alžběta Janičková a mezi spolupracovníky jsou pravidelně uváděni romisté Milena Hübschmannová a Zbyněk Andrš. A právě spojením národně uvědomělých a jazykově talentovaných autorů s nerodilými mluvčími – nadšenými a kompetentními romisty²⁸ – vzniká jazykový obraz, který časopis odlišuje od naprosté většiny romské žurnalistiky na území bývalého Československa, ať už vznikala v období prvního rozmachu před nuceným útlumem (zmíněný *Románo lil*), paralelně s *Romano gendalos* v Česku (jako *Romano kurko*²⁹) či na Slovensku (jako *Romano lil*³⁰), nebo následně (jako *Romano hangos*³¹).

²³ Detailní analýzu viz Červenka 2017, 89–93.

²⁴ Demeter mezi zakládajícími členy nebyl a nelze dohledat, zda později do svazu vstoupil. Rozhodně však vydal jako první ve svazovém vydavatelství knihu beletrie a působil ve vydávaném časopise jako redaktor a autor.

²⁵ Podrobněji o organizační stránce vydavatelství, zejména časopisu *Romano gendalos*, Steklá 2012, 98–103.

²⁶ Kromě zmíněného textu (Redakce 2000, 12, 14) to dokládá i dobový romský tisk z roku 1991 monitorovaný Mušinkou (Mušinka 2020, 51).

²⁷ Nulté číslo vyšlo v závěru roku 1991.

²⁸ Nešlo jen o spolupráci na časopise. Oba rodilí mluvčí s Hübschmannovou dlouhodobě spolupracovali na hledání možností romštiny a Demeter v té době neformálně docházel na přednášky Mileny Hübschmannové na FF UK v rámci čerstvě otevřeného oboru romistika.

²⁹ „Romský týden.“

³⁰ „Romský list.“

³¹ „Romský hlas.“

Nedochovala se přitom žádná artikulovaná redakční strategie, žádný publikovaný manifest, ale to odpovídá situaci celého období. Už Červenka (2021, 34) konstatuje obecně pro toto období překvapivý nedostatek publikovaných diskusí o podobě veřejné romštiny a spoléhá se zejména na textovou analýzu, rovněž Steklá (2012, 99–100) strategii *Romano gendalos* spíše domýšlí z kusých výroků, pozdních svědectví a podoby publikovaných textů.

V časopise se střídaly texty bilingvní i monolingvní (v češtině nebo romštině). A právě monolingvní romské texty a romské verze textů bilingvních představují v rámci česko-slovenské romské žurnalistiky dodnes ojedinělou snahu vyjadřovat se k aktuálním tématům s co nejmenším podílem přejímek a přeprnutí kódu. Hlavním prostředkem, který to umožňoval, byly samozřejmě neologismy.³²

Analýza romštiny používané v *Romano gendalos* (Červenka 2021, 35–37) z hlediska přepínání do češtiny dospívá k následujícímu výsledku:

Celkově je v časopise (alespoň v ročníku 1992) mnoho romských textů, a to i aktuálně publicistických, ale přepínání kódu se téměř nevyskytuje, ač by se nabízelo, a v jiných periodikách je pro tuto tematiku využíváno hojně.

V závěrech celé studie zabývající se jazykovým kontaktem v publikované romštině v letech 1991–1996 je pak hodnocení rozvinuto:

[V] časopise *Romano gendalos* se objevuje i zcela neočekávaný typ romského veřejného textu: plně aktuální tematika je vyjadřována v naprosté většině puristicky a je jasná tendence české výrazy uvádět jen jako vysvětlivky nových či neobvyklých slov romských, a to ještě nejlépe ve formě přejímky. (Červenka 2021,47)

3.2 Beletrie

Časopis *Romano gendalos* (stejně jako to dělá řada jiných romských tiskovin dodnes³³) uveřejňoval vedle publicistiky i literární texty, jmenoval se dokonce volně podle povídky Reiznerové (*Le Romengero gendalos*,³⁴ Reiznerová 1990). A samozřejmě i v literární oblasti byla činnost těchto autorů úzce spjata s romštinou. Ta pro ně nebyla jen jedním z používaných (použitelných) komunikačních prostředků, ale dávala jejich činnosti smysl a inspiraci. Zatímco Demeter kdysi pracoval i jako česky píšící novinář v podnikovém časopise, zjevně literárně talentovaná Reiznerová začala tvořit až po čtyřicítce – a impulzem pro ni bylo právě objevení možnosti psát v romštině. Sama o tom říká:

Hin oleske duj berš, so chudňom te irinel. Genďom jekh gilutni (basnička) la Terka Fabiánovatar. Oda sar perša lava so genďom pro paperis irimen. Somas barikaňi pre Tera hoj ajse

³² Upozorňuji, že tento výraz se v české romistické tradici používá zúženě, pouze pro neologismy tvořené nově ze zažitých slovních základů (z původních slov z indoárijské slovní zásoby, starších výpůjček integrovaných bez zvláštní adaptační morfologie, ale mohli bychom sem zařadit i zažitější slova xeno-klitická, tedy slova adaptovaná již se zvláštní morfologií).

³³ Namátkou třeba *Románo lil* už začátkem 70. let 20. století, *Romano hangos* od založení v roce 1999 dodnes.

³⁴ *Romano gendalos* ‚Romské zrcadlo‘, *Le Romengero gendalos* ‚Zrcadlo Romů‘.

šukar lavenca džanel te phenel avri kada, so šunav the me andre miro jilo, so mange phirel pal e godi avka, hoj chockana naši zasovav.³⁵ (Hübschmannová, ed. 1990, 106)

V literární tvorbě, jak jsem upozornil už nad publikacemi z let 1974–1989, je snazší udržet romštinu beze stop kontaktu s majoritním jazykem než v publicistice, a tak nepřekvapí, že dle analýzy romštiny v samostatně publikované beletrii z první poloviny devadesátých let, při níž v korpusu tvořily většinu publikace *Romaňi čhib* (viz Červenka 2021, 34–35) bylo nalezeno naprosté minimum přejímek a přepnutí. Totálním unikátem ovšem v československém prostředí bylo (a dosud zůstává) to, že vydavatelství v roce 1992 vydalo všech pět prvních publikací (Červeňák 1992; Demeter 1992; Ferková 1992; Reiznerová 1992; Rusenko 1992) monolingvně v romštině, tedy opravdu jako knihy autorů z národnostní menšiny pro čtenáře z národnostní menšiny.

Z hlediska literární typologie přitom šlo o dost zajímavou paletu. Například Červenka (1996) porovnává tři knihy z produkce *Romaňi čhib* a nachází v nich poměrně různé stupně a způsoby emancipace od lidové literární tradice: zatímco Rusenko (1992) pokračuje třemi pohádkami v tradici romského pohádkářství, Červeňák (1992) rafinovaně pracuje s vloženým příběhem, který koresponduje s rámcovým textem, a Demeterová (1994)³⁶ přináší typologicky pestrý soubor oscilující mezi folklorem a zcela individuální tvorbou, jako jsou

zápisy snů, někdy směřované k poselství, které navozují úplně jinou komunikační situaci než folklórní vyprávění: „Uvědomělá“ autorka se v nich obrací k anonymní čtenářské obci, sama k sobě, k literatuře samotné, nebo kam se vlastně moderní literatura obrací... (Červenka 1996)

Obraz je pak ještě pestřejší, když připočteme realistické povídky Ilony Ferkové (1992), vyprávění o duchách zemřelých – mulech – Gejzy Demetera (1992) a mytickou prózu Margity Reiznerové (1992), u níž³⁷ Červenka (2019, 53, 54–55) dokazuje modernitu a diskontinuitu s lidovou tradicí navzdory „folklórnímu“ dojmu.³⁸

4. Osudy *Romaňi čhib* a jejich protagonistů od roku 1993

Opravdu unikátní období, takové, jako jsem ho popsal, ovšem rokem 1992 rovněž skončilo. Jistě na to měly vliv i vnější okolnosti (rozdělení Československa spojené s nedomyšleným českým zákonem o občanství³⁹ atd.), já se však pokusím omezit na fakta, která se přímo týkala *Romaňi čhib*.

³⁵ „Začala jsem psát před dvěma lety. Dostala se mi do rukou romská básnička od Terky Fabiánové – první romská slova, která jsem viděla napsaná na papíře. Byla jsem pyšná, že máme Terku Fabiánovou, která dovede tak krásnými slovy vyjádřit přesně to, co cítím i já, co se mi honí hlavou a kvůli čemu kolikrát nemohu ani usnout.“ Překlad Mileny Hübschmannové (Hübschmannová, ed. 1990, 107).

³⁶ Vydána ovšem až ve druhé vlně, již bilingvně (viz dále).

³⁷ Resp. u její bilingvní reedice z roku 1994.

³⁸ Literární části produkce vydavatelství *Romaňi čhib* podrobněji popisuje Ryvolová (2022, 83–85).

³⁹ Zákon 40/1993 Sb. o nabytí a pozbytí státního občanství České republiky. Hodnotící stanovisko si dovozuji použít zejména proto, že nezávisle na morální problematičnosti se absolutně minul účinkem. Pokud je mi známo, nikdo, kdo nezískal české občanství, nepřesídlil na Slovensko. I tehdy

Především odchází Gejza Demeter. Ten se ještě v roce 1992 živil jako profesionální novinář (kromě *Romano gendalos* psal pro romské týdeníky *Romano kurko* sídlící v Brně a *Romano lil* sídlící ve slovenském Prešově, vystupoval rovněž v romském vysílání Českého rozhlasu). Na všechna romská média ovšem v dané době souběžně doléhá finanční nejistota. Ať již byly v jednotlivých periodikách příčiny a podoby jakékoli, již v té době na všechny dopadá neblahý vliv obecné dotační praxe, která je realitou dodnes, nejen u médií a nejen u romských: finance na daný rok jsou k dispozici až s několikaměsíčním zpožděním. Demeter ve snaze se uživit obešel řadu redakcí stabilních periodik, kde se ucházel o zaměstnání, a byl nakonec přijat na plný úvazek jako redaktor bulvárních novin *Expres*. Tím jeho kariéra romského novináře končí.⁴⁰ Někdy v té době přichází i jeho roztržka s Reiznerovou,⁴¹ a později v témže roce přichází rozpad stávající redakce, v níž ho mezitím nahradil Zbyněk Andrš (více o tom Steklá 2012, 103).

Puristická péče o romštinu v časopise v roce 1993 pokračuje i bez Demetera, avšak výrazně ubývá aktuálně novinářské tematiky, čímž *Romano gendalos* ztrácí unikátnost, na niž jsem chtěl tímto textem upozornit především.

Rok 1993 je zároveň rokem, kdy nevychází v *Romaňi čhib* žádná kniha, zjevně v onom roce nebyl k dispozici grant a redakce se soustředila na organizační a personální změny a časopis.

Symbolický konec unikátního období pak dovršuje rok 1994. Dotaci na pokračování časopisu pod názvem *Nevo romano gendalos*⁴² získává nově založené sdružení již bez vlivu Reiznerové. V následujících dvou letech se sice daří udržet „nadstranickost“ a publikovat i v romštině texty širší palety autorů, včetně básníků Emila Ciny, Jana Horvátha i samotné Reiznerové, avšak volba nezúčastněného šéfredaktora,⁴³ Neroma bez romistické zkušenosti a velkého zájmu, která to měla zajistit, je příliš velkou daní. Přibývá aktuálních či mnohdy „aktuálních“⁴⁴ textů pouze v češtině a romština se častěji objevuje jen jako jazyk literárních děl či krátkých esejů nebo občas jako relativně doslovný překlad již hotových českých textů (což je mimochodem praxe častá v romském tisku dodnes⁴⁵).

Romaňi čhib v roce 1994 tedy již nevydává časopis, ale zato po roční přestávce opět získává finance na publikaci literatury. Avšak i to představuje symbolický konec unikátní „obrozenecké“ vlny roku 1992. Distribuce romských publikací byla totiž v polistopadové realitě sama o sobě náročná, a bylo jasné, že monolingvní knihy v romštině si zavírají cestu k početnému segmentu potenciálních čtenářů, nejen příslušníků majority, ale i Romů

mediálně známá rodina Červeňáková z Ústí nad Labem se brzy vrátila do České republiky. Zákon ovšem odstartoval řadu administrativních potíží a sociálních problémů a zvýšil nejistotu místní romské populace.

⁴⁰ Nejde ale přesně o přelom roku: začátkem roku 1993, například v čísle *Romano gendalos* 1993/1–2 je ještě Demeter uveden (srov. Steklá 2012, 101). Stěhování redakce v první polovině roku se však již dle vzpomínek Zbyňka Andrše neúčastní (tamtéž).

⁴¹ Osobní sdělení Gejzy Demetera, 1993 nebo 1994.

⁴² Nové romské zrcadlo. V roce 1995 pak pouze pod názvem *Gendalos* („Zrcadlo“).

⁴³ Sám romista Andrš, který kontinuitu ve sdružení zajišťoval, projevil sympatickou snahu ustoupit do pozadí, protože se považoval částečně za aktéra předchozích sporů.

⁴⁴ Snadné polemiky s náhodně vybraným protiromským výrokem.

⁴⁵ Například po roční přestávce se v roce 1997 objevil částečně symbolicky navazující časopis *Amaro gendalos* („Naše zrcadlo“), vydávaný úplně jiným týmem, a ten se cíleně profiloval více jako časopis romské elity a romština v něm měla nepokryté emblematickou funkci (byly do ní překládány převážně jen agenturní zprávy a komentáře).

s horší kompetencí v romštině nebo nezvyklých či neochotných romsky číst. *Romaňi čhib* tedy v roce 1994 vydává už jen bilingvní publikace. Jedinou novinkou je zmíněná bilingvně publikovaná sbírka próz Heleny Demeterové (1994), následují bilingvní reedice části produkce z roku 1992. Tím vydavatelství končí.

Jaké byly další lidské a literární osudy hlavních protagonistů?

Margita Reiznerová v roce 1996 emigrovala s rodinou do Belgie, kde dále působil rodinný folklorní soubor Perumos. Už od začátku devadesátých let psala vedle prózy i poezii, pokračovala v tom i po emigraci a v ČR jí vyšla (bilingvně) sbírka básní (Reiznerová 2000). Česko navštívila pokud vím už jen v roce 2000, když se v Praze konal kongres Mezinárodní romské unie.⁴⁶

Gejza Demeter se po různých dalších zaměstnáních vrátil v důchodu k literatuře, ale z hlediska tématu tohoto textu jde o trochu smutnou pointu: Když byla nová sbírka jeho próz (Demeter 2011) připravena a přeložena do češtiny, byl autor již vážně nemocen. Vzhledem k větší obtížnosti shánění dotace na bilingvní publikaci byla tedy vydána pouze česká verze, aby z ní autor mohl mít radost, s tím, že romská verze vyjde dodatečně. Kniha vyšla v roce 2011, Demeter zemřel 2015, a nyní se píše rok 2024 a vydání romské verze se pokud vím nechystá...

5. Závěr

V roce 1992 tedy došlo k poměrně unikátnímu propojení snah o emancipaci Romů jako národnostní menšiny na bázi romského jazyka. Už samotný název vydavatelství zněl v překladu ‚Romština‘ či ‚Romská řeč‘. Beletrie vycházela v *Romaňi čhib* pouze monolingvně v romštině. Romština se navíc používala v co nejpurističtější podobě i v časopise *Romano gendalos*, a to i pro aktuální „novinářská“ témata, se snahou o organickou expanzi romštiny do nových domén a jazykovou kultivaci čtenáře: autoři a redakce si byli vědomi nezažitosti některých neologismů, ale obvyklé přejímky z češtiny používali většinou jen jako vysvětlivky použitých nových slov. Některé texty byly i v časopise publikovány pouze v romštině. Sestry Reiznerová a Demeterová dokonce občas své texty podepisovaly oficiálním jménem doplněným o romské patronymum *le Rapáčiskeri (čhaj)*,⁴⁷ publikace Demeterová (1994) je tak označena i na obálce.

Kromě vydávání samostatných knih krásné literatury pouze v romštině není žádný ze zmíněných postupů v historii romského písemnictví u nás úplným unikátem. Avšak jejich spojení a míra i způsob použití činí z produkce *Romaňi čhib* v roce 1992 možná jediný uvěřitelný pokus o „jazykovou romizaci“ romského veřejného života u nás. Pojetí romštiny jako jazyka národnostní menšiny aspirující potenciálně na rozšíření do všech domén a předpokládající čtení v romském originále má možná jistou paralelu až v daleko pozdějších aktivitách romské inteligence kolem Státního pedagogického ústavu (nyní

⁴⁶ Dovolím si osobní vzpomínku týkající se doufám mého tématu: paní Margitu, kterou jsem pět let neviděl, jsem na kongresu oslovil rovnou romsky, což přivítala, a náš rozhovor o její nové básnické sbírce a názorech na život v Česku a v Belgii se odehrál celý v romštině.

⁴⁷ ‚Rapáčova (dcera)‘. O tradičním a moderním pojmenování osob v romštině srov. Červenka 2004.

Národní institut vzdělávání a mládeže) na Slovensku, spojených s rozvojem romštiny jako vyučovaného jazyka.⁴⁸

V textu Červenka (2019, 61–64) jsem našel poněkud překvapivé paralely mezi českým a romským národním obrozením v literatuře, zároveň jsem ale upozornil, že kdybych použil jiný výběr materiálu, „mohl by být obraz zrodu romské autorské literatury nejen odlišný, ale klidně i opačný“ (Červenka 2019, 64). Pro přítomný text, týkající se explicitně jen jedné z více vln romské emancipace, to platí ještě výrazněji.

LITERATURA

a) Prameny

- Amaro gendalos*. Časopis. 1997–2003, vyd. Sdružení přátel nadace Dženo (do 1998 [10]), Sdružení Dženo (od 1998 [11–12]).
- Červeňák, Š. 1992. *Romaňi čhajori the beng*. Praha: Sdružení romských autorů Romaňi čhib.
- Demeter, G. 1992. *O mule maškar amende*. Praha: Sdružení romských autorů Romaňi čhib.
- Demeter, G. 2011. *Ráj na zemi*. Praha: Triáda.
- Demeterová, H. 1994. *Rom ke Romeste drom arakhel – Rom k Romovi cestu najde*. Praha: Sdružení romských autorů Romaňi čhib.
- Ferková, I. 1992. *Mosarda peske o dživipen*. Praha: Sdružení romských autorů Romaňi čhib.
- Gendalos*. Časopis 1995–1996, vyd. Sdružení při časopisu (1995 [1–2]), Romské sdružení Gendalos (od 1995 [3] – 1996 [1]).
- Hübschmannová, M. (ed.) 1990. *Kale ruži*. Hradec Králové: Kulturní středisko v Hradci Králové.
- Nevo romano gendalos*. Časopis 1994, vyd. Sdružení při časopisu *Nevo romano gendalos*.
- Reiznerová, M. 1990. *Le Romengero gendalos / Zrcadlo Romů*. In Hübschmannová (ed.), 1990, 116–119.
- Reiznerová, M. 1992. *Kalí*. Praha: Sdružení romských autorů Romaňi čhib.
- Reiznerová, M. 2000. *Suno/Sen*. Praha: Společná budoucnost a Triáda.
- Romano gendalos*. Časopis 1991–1993, vyd. Sdružení romských autorů Romaňi čhib.
- Romano hangos*. Časopis 1999–, vyd. Sdružení Romů na Moravě.
- Romano kurko*. Časopis 1991–2002, vyd. ROMART (1991 [1–26]), Rompress (1991 [27–37]) Občanské sdružení pro romskou kulturu a tisk, Rompress (v mírných variacích názvu 1992–2002).
- Románo lil*. Časopis 1970–1973, vyd. Ústřední výbor Svazu Cikánů – Romů.
- Romano lil*. Časopis 1991–1992, vyd. Kulturní svaz občanov romskej národnosti na Slovensku.
- Rusenko, A. 1992. *Trin pheňa*. Praha: Sdružení romských autorů Romaňi čhib.

b) Odborná literatura

- Červenka, J. 1996. Tři knížky romských autorských pohádek. *Romano džaniben* 3 (4): 72–73.
- Červenka, J. 2004. Problems in using official composed personal names in written Romani. *Grazer Linguistische Studien* 61: 25–29.
- Červenka, J. 2006. Standardizace romštiny oproti standardizaci romského pravopisu. In *Jekhetanarda čhibaha / Sjednocným jazykem*, ed. J. Červenka, 9–16. Praha: Signeta.
- Červenka, J. 2017. Prvky cizích pravopisů v pravopisu severocentrální romštiny – proměny v teorii a ediční praxi od počátku systematického pravopisu do přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století. *Romano džaniben* 24 (2): 71–98. <https://www.dzaniben.cz/files/4995f234ddc58b03ce36d063020932d7.pdf>

⁴⁸ Viz například zde: <https://www.statpedu.sk/sk/o-organizacii/projekty/spolu-romami-dosiahneme-viac/publikacie/> nebo zde: <https://www.statpedu.sk/sk/o-organizacii/projekty/erasmus/vystupy-vysledky/>

- Červenka, J. 2019. Tradičnost a modernost v romské autorské literatuře: kontrast motivicko-stereotypického a strukturálního pohledu. *Romano džaniben* 26 (1): 49–66. <https://www.dzaniben.cz/files/72069c7e4bd03c8a1eeb25db7aecad3.pdf>
- Červenka, J. 2021. Prvky cizích pravopisů v pravopisu severocentrální romštiny – proměny zápisu přepínání kódu v teorii a ediční praxi v letech 1991–1996. *Bulletin Muzea romské kultury* 30: 28–53.
- Červenka, J. 2023. *Pravidlá rómskeho pravopisu*. 2., rozšířená a přepracovaná vyd. Bratislava: Národný inštitút vzdelávania a mládeže.
- Červenka, J. 2024. *Prehľad rómskej gramatiky*. Bratislava: Národný inštitút vzdelávania a mládeže.
- Elšík, V., Beníšek, M. 2020. Romani Dialectology. In *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, ed. Y. Matras a A. Tenser. Cham: Palgrave Macmillan: 389–427. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28105-2>
- Krčík, J. 2002. *Romské politické hnutí v České republice v letech 1989–1992*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha.
- Hübschmannová, M. 1995. *Šaj pes dovakeras / Můžeme se domluvit*. 2., rozšířená a přepracovaná vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Hübschmannová, M. (ed.) 2005. „Po Židoch Cigáni“. *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945*. 1. díl. Praha: Triáda.
- Hübschmannová, M. et al. 2006. *Pravidlá rómskeho pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
- Kubaník, P. et al. 2010. Romština v České republice – předávání jazyka a jazyková směna. *Romano džaniben* 17 (2): 11–40. <https://www.dzaniben.cz/files/8c4eed10c6d7d839d7f6f2b0c03be4d1.pdf>
- Matras, Y. (ed.) 1995. *Romani in Contact: The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins publishing company. <https://doi.org/10.1075/cilt.126>
- Matras, Y., Adamou, E. 2020. Romani and Contact Linguistics. In *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*, ed. Y. Matras a A. Tenser, 329–352. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-28105-2>
- Mušinka, A. 2020. *Elena Lacková I*. Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove.
- Nečas, C. 2002. *Romové v České republice včera a dnes*. 5., doplněné vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- Pavelčíková, N. 2015. Změna v politice státní moci vůči romskému obyvatelstvu na sklonku osmdesátých let (aneb co KSČ už nestihla). *Romano džaniben* 22 (2): 71–96. <https://www.dzaniben.cz/files/d18df04075e7829a39d01b8ceb218ebe.pdf>
- Redakce 2000. Uplynulo 10 let od založení Sdružení romských autorů. *Romano džaniben* 7 (4): 11–18. <https://www.dzaniben.cz/files/8b5607403b9f58065f548908f3206fb8.pdf>
- Ryvolová, K. 2020. *Špačkem tužky na manželě*. Praha: Slovo 21.
- Sadilková, H. et al. 2018. *Aby bylo s námi počítáno. Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Steklá, R. 2012. *Romské časopisectví na území České republiky v kontextu etnoemancipačního hnutí Romů (počátky a vývoj vybraných periodik let 1969–1996)*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha. <https://dspace.cuni.cz/handle/20.500.11956/39922>

PhDr. Jan Červenka, Ph.D.

Seminář romistiky, Ústav etnologie a středoevropských a balkánských studií

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy

jan.cervenka@ff.cuni.cz